

QARAQALPAQ TILINDE ABSTRAKT TARTÍM HÁM ONÍŃ INGLIS TILINDE BERILIWI

Bekbergenov Hikmet Utepovich,
Berdaq atındağı Qaraqalpaq
Mámleketlik Universiteti

DOI:
<https://doi.org/10.5281/zenodo.14270815>

Házirgi qaraqalpaq tilinde tartımın abstrakt formaları -niki, -diki hám -tiki affikslerinen quralǵan. –niki affiksi dawıslıdan keyin, -diki únli dawıssızlardan keyin, al abstrakt tartımın –tiki variantı únsiz dawıssızlardan keyin, sonday-aq b, v, g, d únli dawıssızlarınan keyin jalǵanadı.

I. dawıslılar: a, ı, o, u á, e, i, ó, ú + niki: balaniki, oqıwshıniki, Pedroniki, kósheniki, Gúlperiniki.

Esletpe: u sesine pitken sózler -diki jalǵawın qabıl etedi: kengurudiki, Bakudiki, Perudiki.

II. únli dawıssızlar: ǵ, j, z, l, m, n, ń, r, w, y + diki: baǵdiki, Srajdiki, qızdiki, Áseldiki, balamdiki, kelindiki, dayındiki, balalardiki, kúyewdiki, úydiki.

III. únsiz dawıssızlar: p, f, k, q, t, sh, s, x, h + tiki: Sharaptiki, skaftiki, Marattiki, xalıqtiki, Tóreshtiki, Nókistiki.

IV. únli dawıssızlar: b, v, g, d + tiki: klubtiki, Amanovtiki, pedagogtiki, gidtiki.

Atlıqtıń kóplik formaları abstrakt tartımın tek -diki jalǵawın qabıl ete aladı: balalardiki, shıpakerlerdiki.

Abstrakt tartım formaları konkret tartım formalarına da jalǵana beredi: bala+m+diki, aǵa+ń+diki, qız+ı+niki, h.t.b. Bunda qos tiyislilik mánisi payda boladı. Máselen, *balamdiki* sózinde *balanıń* I-bet birlik sandaǵı adamǵa tiyisliligi, sonday-aq, jáne bir belgisiz predmetin balaǵa tiyisliligi ańlatıladı.

Abstrakt tartım affiksleri atlıqtıń barlıq semantikalıq túrlerine qollanıla bermeydi. Olar tiykarınan menshiklew qásiyetine iye bolǵan atlıqlarǵa jalǵanadı. Adam atları menshiklew túsinigin beriwe prototip atlıqlar bolıp esaplanadı. Sonday-aq, orın atamaları da (mámleket, mektep, qala, rayon, úy, h.t.b) predmetlerdi menshikleytuǵın atlıqlar qatarına kiredi. Al abstrakt atlıqlar (baxıt, h.t.b) hám zatlıq atlıqlar (suw, h.t.b) menshiklew qásiyetine iye bolmaydı. Sonlıqtan bunday atlıqlar abstrakt tartım affikslerin qabıl ete almaydı.

Abstrakt tartım formaları atlıqtan basqa sóz shaqapları menen de qollanıladı: meniki, seniki, oniki, bizlerdiki, sizlerdiki, olardiki, ananiki, mınaniki, algándiki, ekewimizdiki, h.t.b.

Abstrakt tartım gápte kóbinese predikativlik funkciyanı atqaradı. Sonlıqtan ol gáptiń aqırında keledi. Mıs: *E-eeń bergi shetki úy Nazarbaydiki* (Sh. Seytov). Abstrakt tartım baslawıshlıq xızmette de kele aladı. Mıs: *Qáliylaniki durıs bolıwı kerek* (K. Sultanov). Abstrakt tartımǵa beriletuǵın sorawlar da abstrakt tartım affikslerin qabıl etedi: kimdiki? neniki? kimlerdiki?, nelerdiki?, qayaqtiki? h.t.b.

Abstrakt tartımniń tiykarǵı wazıypası aldın ayılǵan tartımlanıwshı atlıqtı jáne qaytalamaw bolıp esaplanadı hám predmetniń kimge tiyisli ekenligin tastıyıqlap kórsetiw ushın isletiledi. Bunday qollanıw túrin kóbinese dialoglarda kóremiz. Mıs: - *Bul kimniń mashinası? –dep soradım men. – Direktordiki.* (M. Nızanov). Bul dialogta aldın ayılǵan menshikleniwshı predmetti bildirip turǵan *mashinası* degen sózdiń ekinshi márte tákirarlanıwına hájet joq. Sonday-aq, *Direktordiki* degen juwap arqalı predmetniń kimge tiyisli ekenligi tolıq túrde tastıyıqlanıp berilip tur. Yaǵnıy abstrakt tartım konkret tartım konstrukciyasınıń bir sóz benen ayılatuǵın qıstartilǵan forması bolıp esaplanadı.

Abstrakt tartım konstrukciyasında iyeleniwshı predmetti bildiretuǵın sóz bárqulla ataw formada keledi. Mıs: Bul *kitap* Azattiki. Sonday-aq, abstrakt tartım formadaǵı atlıqlardan keyin jáne atlıq sóz qollanıwı múmkin emes: Azattiki *kitap*.

Abstrakt tartım konstrukciyası iyelik+tartım sóz dizbegi menen almasırlıp qollanıwı múmkin. Máselen, *Endi náwbet Tóreshniki edi* (K. Sultanov) degen gápti *Endi Tóreshniń náwbeti edi* dep ózgeriwimiz múmkin. Patullaevanıń pikirinshe, abstrakt tartım baslawısh-bayanlawısh aǵzalarǵa iye bolǵan predikativlik qatnastı kórsetetuǵın pútin gápti bildiredi, al iyelik+tartım kombinaciyası anıqlawıshlıq qatnasta keletuǵın sóz dizbegi [4, 41].

Abstrakt tartım tiyislilikten tısqarı tómendegi mánilerde keledi. Menshikli hám tuwısqanlıqtı bildiretuǵın atlıqlarǵa jalǵanıp adamlardıń úylerin bildiredi. Mıs:

Qız apasnikine qıdırıp ketip edi (T. Qayıpbergenov).

Úy mánisi abstrakt tartım formadaǵı isim arqalı da, familiya arqalı da berile beredi. Mıs: *Sayıptikine* barayıq, -dedim oǵan (T. Qayıpbergenov). Men *Saparovtikine* barmayman, -dedi Mádiyar (Sh. Seytov).

Zattıń qaerde islep shıǵılǵanın aytqanda qollanıladı: zavoddiki, dúkandiki, Qıtaydiki, qoldiki.

Rossiyaniki me, ózimizdiki me? - *Rossiyaniki* (M. Nızanov). Konkisi basqa balalardaǵıday áytewir qoldan islengen emes. *Dúkandiki* (J. Ábdireymov).

Qaraqalpaq tilindegi abstrakt tartım mánileri inglis tilinde atlıqtıń ‘*genitive*’ sepligi arqalı ańlatıladı. Yaǵnıy qaraqalpaq tilindegi iyelik sepligi hám abstrakt tartım affiksleriniń ekewiniń de mánileri inglis tilinde bir ǵana –‘s genitive morfeması arqalı beriledi.

Qaraqalpaq tili	
iyelik sepligi affiksleri	abstrakt tartım affiksleri
-nıń//niń, -dıń//dıń, -tıń//tıń	-diki, -niki, -tiki
Inglis tili	
genitive sepligi	
-’s	

Inglis tilinde –’s genitiv formasında turǵan sóz, bas sóz yamasa bas sózsiz qollanıladı. Dáslepki dependent genitive (baǵınıńqı genitive), al keyingisi independent genitive (baǵınıńqı emes genitive) dep ataladı [2, 292]. Dependent genitive qaraqalpaq tilindegi iyelik sepligine (Tom’s book-Tomnıń kitabı) tuwrı kelse, al independent genitive qaraqalpaq tilindegi abstrakt tartım mánilerin beredi (This book is Tom’s-Bul kitap Tomdiki). Independent genitive óz nábwetinde elliptikalıq hám absolyutlik genitiv bolıp ekige bólinedi.

Elliptikalıq genitivete aldın ayılǵan sóz jáne tákirarlanbawı ushın túsirilip qaldırıladı. Bul jaǵınan qaraqalpaq tilindegi abstrakt tartımnan hesh qanday ayırmashılı joq. Mıs: *Mary had taken **the seat next to Denis’s** (=Denis’s seat)* (A. Huxley).

- Whose property is it? - *Dorian’s*, of course, - answered the painter (O. Wilde).
- Kimniń zatı bul? - *Doriandiki*, álbette, - dedi súwretshi.

Inglis tilinde de independent genitive gápte predikativlik yamasa baslawıshlıq xızmetlerde keledi. Mıs: *A boy’s love comes from a full heart; **a man’s** is more often the result of a full stomach* (J.K. Jerome).

Biraq s-genitive kóbinese adam hám haywanlarǵa baylanıslı atlıqlarǵa yamasa adam iskerligine tikkeley baylanısı bar jansız predmetlerdi bildiretuǵın atlıqlarǵa jalǵanadı. Basqa jansız zatlardı bildiretuǵın atlıqlardaǵı iyelik qatnaslar of predlogi arqalı beriledi. Yaǵnıy qaraqalpaq tilinde jansız arlıqlar menen qollanılgan abstrakt tartım inglis tilinde s-genitive benen berilmeydi. Mıs:

*Aytpaqshı, umıtıp baratırǵan ekenmen ǵoy, -dep qaltasınan eki gilt shıǵarıp berdi. Birewi **dárwazaniki**, birewi óziń jatatuǵın **bólmeniki*** (K. Mámбетov).

By the way, I was just going to forget, - he said taking two keys out of his pocket. One is *to the gate*, the other is *to your bedroom*.

Eger kisiniki bolsa, almaydı (T. Qayıpbergenov). If it is *someone else's*, he will not take it.

Mina murındı jarıp baratırǵan xosh iyis qaysı gúldiki eken-ay? –dep tańlandı sonda Gúlbáhár. - Rozaniki!-dedi onıń bir dostı.

- *Yaq, gladiolustiki!-dedi ekinshisi* (A. Sultanov).

- Which flower does this pleasant smell belong to? – said Gulbahar. – It's of rose! – said one of her friends.

- No, It is of gladiolus, - said the other.

Inglis tilindegi *absolyut genitive* tiykarınan imaratlardı (úy, mektep, dúkan, shirkew, xızmet orınları, emlewxana, restoran, iri sawda orayları) bildiredi. Bunda *s-genitive* jalǵawı usı orınlarǵa tikkeley baylanısı bar bolǵan ǵalabalıq hám menshikli atlıqlarǵa jalǵanadı. Bul *genitive* formadaǵı atlıqlardan keyin sol imaratlardıń negizgi atları (house, shop, bank, h.t.b) ádette ayılmaydı. Absolute *genitive* dep atalıwıda usınnan kelip shıqqan. Bul *genitive* tiykarınan orınlarǵa baylanıslı bolǵanlıǵı ushın ol kóbinese *local genitive* dep beriledi [6, 105; 5, 329]. Lokal genitiv tómendegi mánilerdi bildiredi [5, 330].

1) úylerdi ańlatadı. Iyelik sepligindegi sóz tuwısqanlıq qatnastı bildiriwshi sózler hám menshikli adam atlarınan boladı: *at Tom's (house), at my uncle's.*

The next house was Daniel Blair's (L.M. Montgomery).

whose father had recently married a second wife and brought Prillie home from her grandmother's in Grafton (L.M. Montgomery).

Kóplik san formasındaǵı familiya atları da *genitive* formada kelip úy mánisin ańlatadı.

In the Macphails' there was nothing but a poor, worn bed with a ragged mosquito net, a rickety chair, and a washstand (S. Maugham).

2) Saint (St) sózi hám basqa da titullar menen qollanılatuǵın mámleketlik imaratlarǵa isletiledi: *St Paul's (Cathedral), Queen's (College), St James's (Palace).*

The flames had fairly caught. "There's St. Paul's!" some one cried (V. Woolf).

That is what our School Management professor at Queen's told us, you know (L.M. Montgomery).

3) xızmet kórsetiw orınların ańlatıwshı iyelik sepligindegi sózler ǵalabalıq atlıqlardan hám menshikli adam atlarınan ibarat boladı: *the barber's, the chemist's, the butcher's, the grocer's, the dentist's, W.H. Smith's, the hairdresser's.* Mıs:

You go to the baker's to buy a pound of bread, and you wait while the girl cuts a pound for another customer (G. Orwell).

I took it to the nearest chemist's, and handed it in (J. K. Jerome).

*You go to the **greengrocer's** to spend a franc on a kilogram of potatoes* (G. Orwell).

*He had capitalized the income he had inherited from his mother's father, and joined **Lloyd's** as an underwriter...*(J. Galsworthy).

Kórip gúwası bolǵanıńızday, inglís tilindegi *independent genitive* hám qaraqalpaq tilindegi *abstrakt tartım* semantikalıq tárepten de, morfologiyalıq hám sintaksislik jaǵınan da biri birine eń sáykes keletuǵın til birlikleri ekenligin dáliylleydi.

Ádebiyatlar:

1. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология. Нөкис: «Билим», 1994. -451 бет.
2. Biber, Douglas et al. *Longman Grammar of Spoken and Written English*. Harlow: Pearson Education Limited, 1999. -1220p.
3. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya. Nókis, «Bilim», 2010. 251 b.
4. Patullaeva G. Qaraqalpaq tilinde tartım mánisiniń bildiriliw usılları. Monografiya. Tashkent, «BAYOZ», 2015, -80 bet.
5. Quirk R, Greenbaum S, Leech G, Svartvik J. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London and New York: Longman, 1985. -1779p.
6. Zandvoort R. W. *A Handbook of English grammar*. 7th ed. London: Longman Group Limited, 1975. -345p.